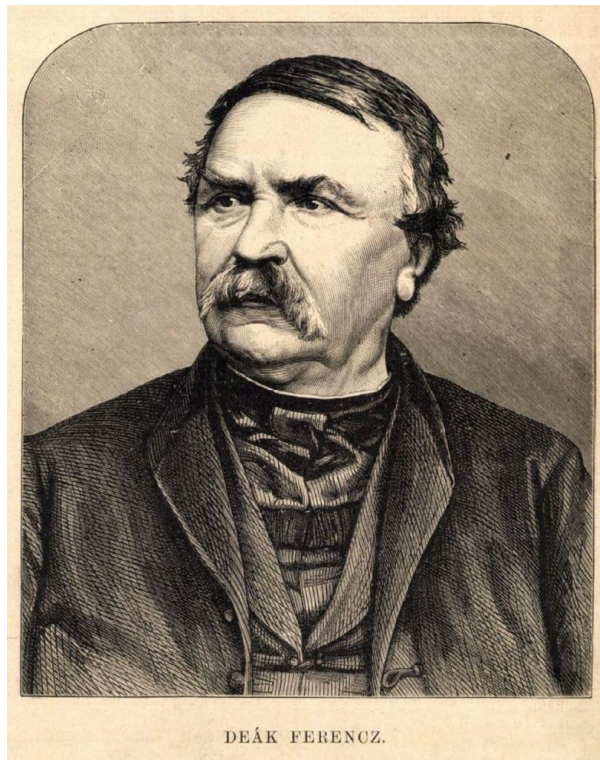

Nemzeti Közszołgálati Egyetem

**„Megnyerte az ország életbevágóan fontos perét” -
Deák Ferenc kiegyezési remekműve: a közjog, az
erkölcs és a hazaszeretet szentháromsága**

Mihalik András

Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar
államtudományi osztatlan mesterképzés

Debrecen, 2023

„Erős hatalom ellen a fegyverünk igazság és törvény”

Deák Ferenc

Deák Ferencet megkérdezték, mit gondol az 1848-as forradalom utáni kormányzati rendszerről. Az „öreg úr” kis gondolkodás után frappánsan felelt: *„Nekem az egész úgy tetszik, mint a sok gombu huszár, ki midőn dolmányán egy gombot hibásan gombolván be, mennél tovább megy, annál inkább észreveszi, hogy rendetlenségbe jött begombolásával, és kénytelen az egészet fel-, és újra begombolni”* (Csige, 2002). Az élet minden területén érvényes ez a megfogalmazás. Kisgyermek a Lego kirakót, felnőttek válás utáni életüket “gombolják újra”, Deák Ferencnek némiképp nehezebb dolga volt: az ország közjogi helyzetét átgondolva kellett megoldást találnia az osztrák-magyar viszonyokra. A nemzetközi helyzet és az európai hatalmi folyamatok sokakat arra sarkallt, hogy megpróbáljuk szabadságharcra kiderőszakolni jogainkat, de ez fegyveresen nem sikerült. Ez idő alatt Deák türelmesen várt, majd mikor lehetőség adódott, megnyerte a magyar nemzet jövőjét a tárgyalóasztaloknál.

Bevezetés: Deák Ferenc, a 19. század sajátosságai, humanizmus

Ezen rendkívül összetett téma vizsgálatát érdemes először Deák Ferenc jellemzésével és a kor sajátosságainak, kihívásainak bemutatásával kezdeni.

Milyen ember volt Deák Ferenc? Természetesen művelt, okos, előrelátó és nemzeti érzelmű, mint minden reformkori magyar politikus. Mégis volt három olyan tulajdonsága, melyekkel kitűnt kortárs közéleti szereplői közül: erkölcsössége, kompromisszumképessége és taktikai érzéke voltak többen között azon erényei, melyek még a „nagy rivális” Kossuth Lajos elismerését is kivívták, ki a következőt írta meg Helfy Ignácznak címzett levelében 1876-ban: „És én mégis azt mondom Önnek, e téves és meghíúsult mű a legbámulatosabb revelációja Deák mind nagy eszének, mind nemes jellemének”¹. Ferenc József Habsburg császár - érezve a birodalom gyengélkedését az 1860-as évek eleji időszakban - szintén Deákkal kívánczik egyeztetni, felismeri kiváló rálátását és megfontoltságát valamint azt, hogy a felek érdekeinek egyesítése Deák Ferencen keresztül történhet a leggyorsabban (Király, 1993).

¹ Kossuth Lajos levele Helfy Ignácznak (1876).

Politikusi teljesítményét Lónyay Menyhért így írja le, Deák egyik felszólalása után: „*Mint egy ember, könnyes szemekkel keltünk fel vezérünk mellett, ki óriási nagyságban állt erkölcsi hatalmával előttünk és a nemzet, a történet előtt (...) több percig szóhoz nem jöhetett az öreg úr; s ha visszatekint őt környező híveire, minden szemben ülő könnyben, minden indignációtól lelkesült arcban olvashatta volna, hogy olyan 40 éves múlt, melyet felmutathat, nyerhetett csak oly ragaszkodást s bizalmat, melyet mi és a nemzet nagy többsége irányában érzünk* (Komlós, 1997:91).”

Térjünk ki a kor jellegzetességeire is. (1) Az európai geopolitikában meghatározó volt a három európai nagyhatalom, a poroszok, az oroszok és a habsburgok által megkötött Szent Szövetség 1815. szeptember 26-án. „I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és magyar király és III. Frigyes Vilmos porosz király által létrehozott katonai szövetség 1848-ig meghatározó befolyást gyakorolt Európára, s mi több, négy évtizeden át megakadályozta a nagyhatalmak egymás elleni háborúit” (Máthé, 2021:54). Szintén 1815-ben létrejön a Német Szövetség, mely 34 kisebb államot tömörít, így például az osztrák-porosz viszonyt nagymértékben meghatározta az, hogy a délebbi német államok a Habsburgokat, az északiak pedig a poroszokat támogatták (Múlt-kor magazin, 2018). Ezt már az osztrák-porosz konfliktus egyik okozójának tekinthetjük, valamint az is jelentőséggel bírt, hogy a két állam korábbi szövetsége során közös erővel elfoglalt területek elosztása gondot okozott. Fegyveres konfliktusba torkollott a versengés, melynek döntő ütközete 1866-ban Königsgratznál történt, eredménye porosz győzelem volt. Az eseményeket természetesen követte Deák Ferenc is, türelmesen várta a kiegyezésre legalkalmasabb időpontot. Taktikai érzékét mutatja, hogy Königsgratz után úgy érezte, a Habsburgok meggyengültek, ha valamikor, most van itt az idő az események felgyorsítására.

Ha (2) globális szinten tekintünk az eseményekre, az iparosodás, a szellemi felvilágosulás és a nemzetállamok tündöklésének korszakában járunk. Európa világhegemóniájának utolsó évszázadát élvezi, mely két dolognak köszönheti ezen tulajdonságát: szellemileg meghatároztak egy új világfelfogást, a humanizmust, a fizikai erőt pedig gépekkel és az új technológiák adta lehetőséggel helyettesítették, mely melegágyát képezte a kapitalizmus világhódításának. A kapitalizmusra nem kell, hogy kitérjünk, már csak azért sem, mert Deák Ferenc nagyon ritkán fogadott el bármilyen pénzbeli fizetséget, életében nem játszott fontos szerepet a pénz. Munkáját csupán becsületből és hazaszeretetből végezte, így némi túlzással és humorral állíthatjuk, hogy nem aknáztta ki kora virágzó kapitalizmusából adódó

lehetőségeket. Más a helyzet a humanizmussal, ugyanis egy olyan új eszme ütötte fel a fejét, mely gyökeresen megváltoztatta a világ gondolkodását. Yuval Noah Harari izraeli történész részletesen fejti ki könyveiben azt a gondolatot, hogy az emberi együttműködés voltaképpen mítoszokra és fikciókra épül, a vallás, a közös hit és a számtalan általunk kitalált történet képezte azt a fordulópontot az emberiség történetében, melynek segítségével képes volt kisebb hordák helyett városokat, országokat, birodalmakat létrehozni (Harari, 2018:101). Természetesen most itt hitvitákban, hitbéli kérdésekben nem foglalunk állást, de Harari ezen gondolatával mindenképpen egyetérthetünk. Véleménye szerint viszont a humanizmus az individuális, hit nélkül, materialista életet jelenti, mely nem foglalkozik az istenek és a nemzet 'törvények feletti' erejével, jelentőségével. Rengeteg ellenpéldával lehetne cáfolni ezt a feltevést (vagy inkább ellenpontosítani azzal a magyar vonatkozással, melyet nekünk mint igazodási pont a Szent Korona-tan misztériuma ad, de vajon lehetséges-e témánkhoz kötni valahogy?

Mint ahogyan a továbbiakban látni fogjuk, Deák kiegyezéshez vezető alapjait a magyar nemzet kialakulása során keletkezett jogfolytonossággal kapcsolatos alapelvek adták, a Szent Korona-tan, a történeti alkotmányunk és a nemzetbe vetett hit. Ezen eszmerendszereket a magyar emberek dolgozták ki a saját identitásuk és gondolataik szerint, mindezt összetartották a keresztény értékek (erkölcs, törvényesség, kompromisszumkészség) és meg is született Deák kiegyezéshez szükséges receptje. Gondoljunk bele abba, hogy az államalapítás után szépen lassan kialakul a Szent Korona fogalma és rá több száz évre az ország vezető politikusa arra hivatkozva tárgyal az egyik legjelentősebb európai birodalom császárával. Ez a példa a Szent Korona-tanról szól, de hasonlóképp lehetne érvelni a történeti közjogi vívmányainkkal, a keresztény értékrendünkkel vagy éppen a (magyar) nemzetbe vett hitünkkel kapcsolatban.

A humanizmus első vezető ideológiája a klasszikus liberalizmus, melynek megvitatása általában konszenzust képez: az állam alkotmány általi korlátozása, az alapvető emberi -és szabadságjogok, a szabadkereskedelem, a választójog kiterjesztése, a tolerancia, a hatalommegosztás és a törvény előtti egyenlőség² mind-mind olyan eszmék, melyekkel valamennyi földi halandó azonosulni tud politikai nézeteitől függetlenül. A teljesség kedvéért említsük meg a humanizmus „sötétebb” irányvonalát is, mely a szekuralizáció felé sodorja szépen lassan globális társadalmunkat. Deák idejében ilyen problémák csak kezdetlegesen

² Economy-Pedia

ütötték fel a fejüket, viszont születésének 220. évfordulóján már egyenesen ideológiai konfliktusba sodorja az Európai politika résztvevőit.

A kiegyezés előtti időszak: Deák Ferenc visszatérése. Válogatás akkori leveleiből

A szabadságharc leverése utáni Bach-korszakban visszaállt az abszolutizmus Magyarországon, semmibe vették az áprilisi törvényeket a felkelés 'büntetéseként'. Deák ebben az időszakban visszavonult és úgynevezett „passzív ellenállásba” kezdett, udvariasan visszautasított minden hivatalos felkérést. Mindez nem azt jelenti, hogy teljesen kivonta volna magát a politikai életből, leveleket írt, néha még az országgyűlésen is felszólalt, vendégeket fogadott az Angol Királynő szállodában lévő hotelszobájában, így bőven maradtak számunkra feljegyzések, melyek segítségével egy kicsit elemezhetjük a kiegyezés előtti Deákot.

Deák Ferencnek az 1860-as évek elejére nagyon összetett és logikus elképzelése alakult ki a kiegyezés alátámasztására. Ragaszkodott a 48-as törvényekhez, az alkotmányossághoz, a liberális értékekben, ugyanakkor elutasította a birodalmi tagozódás minden formáját, beleértve az Októberi Diplomában megjelenő föderatív szerkezetet is (Pesti, 2003:45).

A kiegyezés előkészítése előtti vitákban Deák számára az egyik támpontot az áprilisi törvényekhez való ragaszkodás jelentette - olyannyira, hogy mikor 1860-ban a konzervatív Zsedényi Ede a törvények érvénytelenségével érvel, muszáj Deáknak kitörnie passzivitásából és nyilatkozni a következőképp: *„Ha Zsedényi úr politikai nézeteimet bármily keserűen támadta volna meg, föl nem szólalnék, mert feleselni nem szeretek. Sőt meg sem lepett volna, hogy országos ügyek fölött nézeteink az első kiindulási ponttól kezdve utolsó részletekig lényegesen eltérnek egymástól. Mert hiszen évekig voltunk együtt a törvényhozás terén, s ezen egész idő alatt az alkotmányos jogok védelmében, a haladásnak, nemzeti fejlődésnek kérdéseinél nem egymás mellett, hanem egymással szemben állottunk. De Zsedényi úrnak idézett sorai, bármiként értelmezzem azokat, súlyos vádat tartalmaznak: a haza elleni bűnnek s hitszegésnek vádját. Mert a felelős miniszter, kinek örködni kellene a törvények sérthetlensége fölött, midőn megszegi a törvényt, melynek megtartását ünnepélyes esküvel fogadta, súlyos bűnt követ el hazája ellen, s bűne hitszegéssel párosul* (mek.oszk.hu, 2009).” Tudott tehát Deák szigorú is lenni, ha a józan gondolkodás ellen érvelt valaki.

Hazánkat a Habsburg-birodalom részeként képzelte el, melyben a szuverenitás, az ország önállása biztosított volt. Mindehhez - Deák szerint - elengedhetetlen, hogy egy esetleges

kompromisszum esetén közös ügyek legyenek meghatározva az országok között, ezzel kapcsolatban négy problémát fogalmazott meg Oszterhueber Tarányi Józsefnek írt levelében 1861 elején. Legnehezebbnek a pénzügyeket tartotta: „Az óriási terheket, akár együtt kezeljük azokat, akár megosztjuk, nem leszünk képesek elbírní. Ha ma felosztanák közöttünk az államadósságokat, reánk aránylag a kedvezőbb esetben is olyan osztalék jutna, melynek kamatai, a hadsereg arányos részének ellátása, a közigazgatás költségei évenként a jelenleg fennálló felette terhes direkt és indirekt adók összegéből ki nem kerülne, hanem azon adók tetemes emelését igényelné, amit senki nem akarhat, nem javasolhat. Az adósságokból pedig ki nem fogunk bújhatni, még akkor sem, ha a birodalomtól elszakadnánk, mert azok legnagyobb része, talán másfél ezer millió a külföldön van, a külhatalmasságok pedig el nem néznék, hogy az ő alattvalóik másfél ezer millió forintot elveszítsenek, mint el nem nézték akkor, mikor Belgium Hollandtól elszakadott, hanem az adósságokból nagy részt Belgiumra róttak, mely azt mai napig is fizeti.”³ Az államadósságok ördögi köre, a kamatmechanizmusok hálói és a „külhatalmasságok” már a 19. század második felében is jelen voltak, így Deák joggal emelte a legveszélyesebb problémák közé a pénzügyi helyzetet. A második problémáról következőképp értekezett: „Sem a császár, sem a német státuszférfiak, sem a hadsereg bele nem fognak abba egyezni, hogy a hadsereg kétfelé szakíttassék, s inkább készek lesznek az extremumra.”⁴ A Magyar királyságban élő rengeteg nemzetiség sem könnyítette a helyzetet. „Harmadik nehéz kérdés a nem magyar nemzetiségek, melyek teljesíthetetlen követelésekkel lépnek fel; horvát, rác, oláh, mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni, s oly igényekkel áll elő, miknek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné, s legfeljebb egy új szövetségi államot hozna létre, melyben a magyar faj az ország közepén természetes védhető határok nélkül csak töredéket képezne (Pesti, 2003:45).” Valóban nehéz kérdés volt ez, hiszen a Habsburg-birodalmat tekinthetjük az első multietnikus birodalomnak is, fontos például tudni azt, hogy a Magyar Királyságban lakosság 45 százaléka volt magyar, a Habsburgoknál még kevesebb volt ez az arány, ott csak 36 százalék volt német nemzetiségű (Gerő, 2021). Gondoljunk bele abba a bonyolult politikai feladványba, melynek megoldása során nem csak a fő tényezők (A Habsburg Császárság és a Magyar Királyság) érdekeit kell közös nevezőre hozni több száz éves koronaeszmék és közjogi sajátosságok alapján, hanem meg kell felelni a rengeteg Közép-Európában élő nemzetiség akarátának, kívánságainak is. A negyedik problémát pedig íme képp fejti ki Deák: „nehéz kérdés az, miként intéztessenek és vezettessenek a birodalomnak oly közös ügyei, miket

³ Deák levele Oszterhueber Józsefhez (1861).

⁴ Deák levele Oszterhueber Józsefhez (1861).

szétválasztani lehetetlen, mint például a külügy, mert hiszen egy birodalomnak két külügyminisztere, két külpolitikája nem lehet; a kereskedelmi ügy külvonatkozásaiban és több mások (Pesti, 2003:45).” Ez volna tehát a négy megoldhatatlan probléma, melyet Deák vízionált a kiegyezés előtt, és a kiegyezés eseményeit ismerve egészen jól látta előre a dolgokat. Habár a liberális korszakra jellemző pozitív jövőhit nem volt rá jellemző ebben az időszakban⁵, ezen sorok megfogalmazása után visszatért a magyar politikába és véghez vitte azt, amit sokan lehetetlennek hittek egy vesztes szabadságharc után.

Közjogi tényezők - Szent Korona-tan, alkotmányosság, történeti alkotmány, szuverenitás

A magyar történeti alkotmány és annak közjogi tulajdonságainak alakulása nagymértékben meghatározta Deák kiegyezés előtti érvelésének logikáját. A Szent Korona-tanból indulunk ki, mely az egyik legösszetettebb, ámde egyik legsodálatosabb emberek által alkalmazott íratlan alkotmányjogi rendszer. Olyan tekintetben nem változott semmi az 1860-as évek és 2023 között, hogy még mindig a szuverenitás a nemzetállam létezésének és fennmaradásának alapköve. A szuverenitáshoz szorosan kötődik a királyi hatalom, mely a magyar Szent korona-tan szerint *átruházott természetű* és két elengedhetetlen pillérre épül⁶: (1) egyrészt arra, hogy a szuverenitást megtestesítő főhatalom a nemzeté (mely 1848-ig a nemességet jelentette, majd a polgári korszakban az állampolgári egyenjogúság ideje kezdetétől az egész népet), mely bevonja a hatalom gyakorlásába a királyt, más szóval voltaképpen az uralkodói jogok teljessége a nemzettől eredendők. Ez a „kontraktus” tehát a nemzet és az uralkodó között jött létre, de mi számíthatott a nemesek (a nemzet) számára biztosítékként, hogy az uralkodó az érdekükben uralkodik, ha már egyszer felruházták az ahhoz szükséges jogok teljességével? Itt érkezünk el a második támpontunkhoz, mely (2) a Szent korona és király közötti kontraktust jelenti, melyben a nemzet számára *közjogi garanciaként* a király koronázási hitlevelet bocsát ki és esküt tesz, melyben kötelezettséget vállal az ország függetlenségének megvédésére és az ország alaptörvényeinek tiszteletben tartására. A Szent Korona-eszméhez kapcsolódik Deák Ferenc három közjogi alapelve⁷, melynek ismerete elengedhetetlen a kiegyezés további alapjainak megértéséhez:

⁵ (Pesti, 2003:47)

⁶ (Máthé, 2021:37)

⁷ (Máthé, 2018:54)

- törvényt alkotni, módosítani, eltörölni csak a király és nemzet egyetértésével lehet (itt megmutatkozik az a történeti elv, hogy hatalmat a király és a nemzet együttesen gyakorolja)
- a törvényhozó hatalomnak azon része, mely a fejedelmet illeti, csak a koronázott király gyakorolhatja (láthatjuk, fontos a koronázás szerepe a magyar közjogban)
- a király koronázás előtt köteles kiadni a koronázási hitlevelet, melyben kötelességet vállal az ország függetlenségének megőrzésére és törvényeinek megtartására és megtartatására - ahogy az előbb említettem.

Azért indultunk ki a Szent korona-tan alapjaiból, mert Deák Ferenc éppen azzal érvel, hogy mikor az ország I. Ferdinánd koronázása révén a Habsburg-dinasztia hatalma alá kerül (a magyar nemzet szuverén döntése eredményeképp), a korona és annak jogai az uralkodóháznak kerülnek átadásra és nem az ausztriai tartományoknak (Máthé, 2021:43). Teljesen jogos Deák Ferenc álláspontja például az áprilisi törvényekkel kapcsolatban, melyet ugyan osztrák oldalról partvonalra akartak helyezni a szabadságharc ideje előtt és után, de cáfolhatatlan az a tény - mint ahogyan Deák is rámutatott - hogy az 1847/48-as országgyűlés által alkotott törvények a magyar nemzet által közjogilag elismert uralkodóház királya által szentesítve lettek, így semmilyen akadálya nem lehet azok gyakorlatba iktatásának. Deák élete során nem egyszer fordult elő, hogy az eddig tárgyalt eszmék figyelmen kívül hagyása abszolutista kormányzást, közigazgatási változásokat és egyéb, az ország szuverenitását eltipró intézkedéseket kényszerítettek ránk nyugati szomszédaink - viszont Deák logikus érvelését nagyon ritkán tudták cáfolni, megdönteni.

A Szent Korona-tan alapelvei és a magyar közjog alapelvei mellett Deák érvelésében fontos szerepet játszott a Habsburg-magyar viszony prezentálása. Ezen a területen lényegesen felülkerekedett a magyar politikusokon, hiszen ő volt az egyetlen, aki logikus gondolatmenet alapján vezette le azt a tényt, hogy a Magyar Királyságnak esze ágában sincs elszakadni a Habsburg-ház uralkodóitól. Éppen ellenkezőleg gondolkodott: Deák jogfolytonosságra, szuverenitásra és az ország törvényes önállására alapozott kiegyezési elképzelése nem ellenkezett az osztrák-magyar szövetség fennállásával. *„Egymástól függetlenek vagyunk, s ők is, mi is függünk a közös uralkodótól. Rendezze tehát mindenki magát egymástól függetlenül saját fejedelmének hozzájárulásával, s amiben ezen, egyébként különálló országoknak a közös cél, a közös érdekek tekintetétől egymással érintkezniök kell az lépezi a valósággal közös viszonyokat, a közös ügyeket, melynek meghatározása és kezelésük módjának megállapítása*

teendi közöttünk és közöttük szükséges kiegyenlítésének a tárgyát” (Máthé, 2021: 65). Deák értekezik tehát közös ügyekről, a közös viszonyokról, semmi kétség afelől, hogy ő szakítani akarna-e a Habsburgokkal.

A két ország viszonyát egy nagyon logikus történelmi tézisre is alapozta. Véleménye szerint az osztrák-magyar viszonyokat - Máthé Gábor professor emeritus megfogalmazása szerint - „három szilárdsági pont” köti össze (Máthé, 2021:19). I. Ferdinánd koronázásával létrejött a Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság közötti együttélés, melyről fentebb már volt szó. A második jogi kapocs a Pragmatica Sanctio, mely nélkül IV. Károly halála után a birodalom szétesett volna. Harmadikként pedig az 1861-65-ös országgyűlési időszakot kell kiemelni, mely „a feloszthatatlan birtoklás és a közös védelem deklarációjából indult ki”⁸, eljutva ezzel a kiegyezésig. E három közül legfontosabb a Pragmatica Sanctio, mely Deák kiegyezés felé vezető érvelésének alapjaként szolgált. Lényegét kiválóan összefoglalja Deák egyik újságcikkében: *„A sanctio pragmaticának föltétele, mely az öröklési jognak elfogadásához köttetett, határozottan azt rendeli, hogy az országnak alkotott és alkotandó törvényei mindenkor szorosan megtartassanak. Minthogy pedig Magyarországon a törvényhozó hatalmat a fejedelem és nemzet csak együtt gyakorolhatják, kétségtelen igazság marad az mindenkor, hogy a már szentesített törvényt egyik fél sem változtathatja meg önhatalmával, hanem annak rendelete szorosan megtartandó mindaddig, míg azt a fejedelem és nemzet egyesült akarattal a törvényhozás rendes útján meg nem változtatják. Oly általánosan elismert közjogi elv ez, melyet kétségbe vonni minden alkotmányos fogalommal ellenkezik.”*⁹

Ezzel a témával élesedett ki a híres Deák-Lustkandl vita, mely Deák „Adalék a magyar közjoghoz” c. remekművéhez vezetett, és nyugodtan lehet állítani, hogy eltiporta osztrák közjogász ellenfelét. Több területen is emlékezetes Deák véleménye.

1. Az „önálló magyar alkotmányosság” gondolatában Deák nem értette Lustkandl azon érvelését, mely szerint meg kell különböztetni a közös ügyeket a tisztán magyar ügyektől (Máthé, 2021:43). Deák erre azt veti fel, hogy ha a - számára egyébként a Pragmatica Sanctio melletti másik támpontot jelentő - áprilisi törvényeket nem szentesíthette a császár, mint magyar király, hogyan beszélhetünk közös ügyekről és reálunióról (Máthé, 2021:44)? Ebből is láthatjuk, hogy néha kissé ellentmondásos volt az osztrák érvelés, melyre Deák logikája kapásból megtalálta az állításukat cáfoló választ.

⁸ Máthé, 2018:44

⁹ Deák: Tervezett cikk Erdélyről (1865)

2. Lustkandl kifejti, hogy a Pragmatica Sanctio össz-monarchiát eredményez, melynek Magyarország csak egy speciális részeként funkcionál (Máthé, 2021:50). Ezen össz-monarchia feltételezés voltaképpen tehát hazánkra is osztrák tartományként tekint. Korszakos művében viszont Deák Ferenc kifejti, hogy a Pragmatica Sanctio nem az osztrák tartományokkal köti össze a magyar nemzetet, hanem saját szuverén akaratából megválasztott uralkodójával, a magyar királlyal. Íme markáns véleménye a Pragmatica Sanctio keltette helyzetről: *„A sanctio pragmatica föltételeinek egyike az, hogy a magyar korona országait egymástól elválasztani vagy fölosztani nem lehet. E föltétel mind a fejedelmet, mind a nemzetet egyaránt kötelezi, s a magyar király soha nem akarhatja, hogy a magyar koronának bármely országa ez alkotmányos kapcsolatból elválva nem Magyarországgal s a magyar korona által, hanem külön vagy teljesen önállólólag vagy az osztrák birodalom tartományainak más csoportozatában tartozzék az összes birodalomhoz. Ezt a fejedelem csak akkor engedheti meg, ha mint abszolút fejedelem s a magyar sanctio pragmaticának mellőzésével akar uralkodni.”*¹⁰ A Sanctio 1712-1722 között történt tárgyalásakor a magyar országgyűlés kifejezetten figyelt az új elképzeléssel kapcsolatos veszélyekre, és kikötötte a magyar önállóság megőrzését annak hangsúlyozásával, hogy Magyarország, mint különálló fél szerződik a többi részek összességével, s egyben követelte, hogy a trónra lépő nőtód oklevél és eskü által biztosítsa az országot, hogy nem fogja ezt a többi örökös országok, s tartományok módján, hanem saját alkotmánya, s törvényei szerint kormányozni (Máthé, 2018:60). Láthatjuk tehát, hogy Lustkandl okoskodását a magyar szuverenitást mindenek előtt fenntartani kívánó 1720-as évekbeli magyar országgyűlés már rég megelőzte és felülmúlta a Pragmatica Sanctio tárgyalásával, megteremtve ezzel egy tökéletes kiindulási alapot az utókorbeli politikusoknak. Deák érdeme ezen belül az, hogy mindezt egyedülként felismerte és példamutatóan alkalmazta.

Összegzésként magállapítható tehát az a következtetés, hogy Deák mindvégig arra próbált rámutatni, hogy a magyarok által követelt jogfolytonosság nem elv, hanem „azon kétségtelen elveknek, amelyeket az uralkodó is elismert, legszorosabb logikai következménye (Máthé, 2018:50).” Elért egy nagyszerű politikai kompromisszumot: a kiegyezéssel az uralkodó a magyar tartományi hatalom hatásköreit birodalmi hatalommá emelte, „a Magyar Korona országainak komplexuma felsorakozott a többi, osztrák fennhatóság alatt álló, ciszlajtániai birodalom mellé sajátos, európai összehasonlításban példa nélküli államalakulatot hozva létre (Jakab, 2019:168)”. Két alkotmányos elvet emel ki: egyrészt azt, hogy (1) a törvényhozás

¹⁰ Deák: Tervezett cikk Erdélyről (1865)

rendes útján alkotott törvényeket csak a törvényhozás rendes útján lehet ismét megváltoztatni, valamint azt, hogy (2) a törvények megtartandók, míg azokat a törvényhozás meg nem változtatja (Máthé, 2018:41). Erre hivatkozva teljesen jogosan utasítja el például az Októberi Diplomát is: „*Midőn cs., apostoli kir. Fölséged a sanctio pragmatica alapján Magyarország alkotmányának ismétli helyreállítását elhatározta, nem kételkedhattunk, hogy azon alapelv, miszerint minden jogszerűleg alkotott törvény jogérvényes mindaddig, míg azt a koronás fejedelem és nemzet egyesült akaratja el nem törli, hazánkra nézve is sértetlenül fennáll. Hittük és hiszszük ezt annál inkább, mert a sanctio pragmatica, melyre, mint alaptörvényre, maga Fölséged kegyelmesen hivatkozik, és a sanctio pragmatica értelmében kiadott királyi hitlevelek világosan azt tartalmazzák, hogy az országnak törvényei, melyek t. i. országgyűlésileg alkottattak, szorosan megtartandók. A Fölséged által mult évi október 20-dikán kiadott diplomát és királyi elhatározásokat úgy tekintettük, mint világosan kijelentett tanuságát annak, hogy Fölséged a sanctio pragmaticát, mely a koronás fejedelem és nemzet jogait egyaránt biztosítja, teljesen és egész terjedelmében életbe lépteti, s meg valánk győződve, hogy Fölségednek legmagasabb célja és akaratja más nem lehet, mint az egy ideig félretett, de soha el nem évülhető, soha meg nem semmisíthető magyar alkotmányunk visszaállítása által a nemzetet megnyugtatni, s a kölcsönös bizodalmat, mit a lefolyt 12 évnek szomorú eseményei annyira megingattak, ismét helyreállítani* (mek.oszk.hu, 2009).” Összefoglalásként tehát a következő pontokat állapíthatjuk meg a közjogi kérdésekről:

1. Magyarország szabad akaratából választotta a Habsburg uralkodóházat.
2. Hazánk mindvégig teljesítette a ráeső kötelezettségeket, míg Habsburg oldalról ez nem teljesen mondható el.
3. Attól, hogy I. Ferdinánd koronázása által immáron a Habsburg-ház leszármazottai öröklik a magyar trónt, nem jelenti azt, hogy Magyarország Habsburg tartomány. Az uralkodóházzal kötöttünk szerződést és nem a birodalommal.
4. Mivel a király koronázásakor esküszik az ország önállóságának és függetlenségének fenntartására, bármilyen föderalisztikus kísérlet az ország történeti alkotmányával nem összeegyeztethető.

Mit tanulhatunk a haza bölcsétől? - erkölcs, józan ész, hit

Véleményem szerint Deák Ferenc az egyik legkevésbé elismert történelmi személyiség hazánkban. Róla szóló idézetek százai közül érdemes egyet kiemelni kezdésként: „*Nem ismerek államférfit, aki az erkölcsi erő energetikájának olyan lelkes követője és buzgó*

hirdetője volna, mint ő. Az erkölcsi erővel ő minden erőhatalmon győzedelmeskedni vél. Ez az ő uralkodó érzése, amely államférfiúi működésének korszakait összhangzó egységgé köti (zlinszkymuhely.hu)” - vélte Wlassich Gyula.

Amikor a reformkorról és a 19. századi osztrák-magyar viszonyokról tanulunk középiskolában, Kossuth és Széchenyi dominanciáját láthatjuk, Deák neve legfeljebb a kiegyezéshez kapcsolódóan szerepel egy fél bekezdés erejéig. Munkásságát megismerve viszont rengeteg következtetést vonhatunk le mindennapi életünkhöz kapcsolódóan, és ezek legalább annyira fontosak, mint a kiegyezés közjogi alapjai. A mai társadalommal globális szinten rengeteg probléma van. „Rohanó világunkra” fogjuk az olyan jelenségeket, melyek hátráltatnak minket: a (1) hitnélküliség propagálása, az (2) erkölcs legalapvetőbb követelményeinek figyelmen kívül hagyása és a (3) nemzeti értékek semmibevétele valójában mind mesterségesen generált problémák. Ha valaki az 1860-as években elalszik és 2023-ban kelne fel, nem hinne a szemének: a körülöttünk lévő technológia elképzelhetetlen volt 160 évvel ezelőtt, mellyel párhuzamosan a gondolkodásunknak is elvileg fejlődnie kellett, Deáknak mégis mindhárom fentebb említett problémára van megoldása. Mégis hogyan lehetséges ez?

160 év rendkívül kevés idő, a józan gondolkodásunk ennyi idő alatt nem változik. Gondoljunk bele, az embernek kb. 70 ezer évvel ezelőtt fejlődött ki azon képessége, hogy higgyen a természetfeletti entitásokban, és itt kezdődött történelmünk azon szakasza, mely során képesek lettünk az egymással való együttműködésre (Harari, 2018:101). Innentől kezdve az emberek mindig hittek valamiben, éppen az adott korszak ‘jellegzetességei’ szerint, manapság viszont ez kezd kimenni a divatból. Deák élete vége felé indult el ez a folyamat angolszász kezdeményezésre, és születésének 220. évfordulóján világméretű problémává vált. Hallgassuk meg Deák tanácsait, aki a következőket mondja: *„A népnek vallástalansága pedig lassan, de halálosan maró fereg, mely a polgári társaság erkölcsi életének gyökerein rágódik, földülja azon erős, de szelíd köteléket, melylyel a vallás az erkölcsiséghez kapcsolja a népet; megfosztja a polgári társaságot a törvények titkos, de legbiztosabb őrétől; (valamint) a tiszta és nem egyedül formákban mutatkozó, hanem a szívben gyökerezett vallásnak és lelkiismeretnek intő szavától.”*¹¹ Mintha látta volna előre modern társadalmunk problémáit. Így tehát az első és legfontosabb, amit Deáktól tanulhatunk az az, hogy az egyes érzéseinkbe és gondolatainkba vetett hit igenis létezik, az ember nem olyan egyszerű lény, mint azt amennyire akarják, hogy gondoljuk, és van értelme hinni a misztikumban egyes céljaink

¹¹ Deák:1840.

elérése érdekében (egyéni és társadalmi szinten is). Itt lép közbe az erkölcs, mely például az európai keresztény értékrendbe vetett hitből következik, és azt sugallja nekünk, hogy vannak olyan morális kötelezettségeink, melyet az egész nép, nemzet, ország, család jólétéért kell megtennünk. Mindenki lehetőségei szerint teszi bele a magáét a közösbe, valakinek többre futja, valakinek kevesebbre. Ezt tette Deák is (neki „többre futotta”), aki sosem azért vállalt hivatalt, mert bármilyen pénzügyi előnyt vagy karrier lehetőséget látott benne, hanem mert hitt a magyar nemzet fennállásában, a sok száz év alatt kialakult közjogi vívmányainkban, történeti alkotmányunkban és a törvényességben. Azt is elismerte, hogy valamilyen közjogi érvet le kell tenni az asztalra a Habsburgokkal való tárgyalások sikeressége érdekében, és ő addig forgatta a lapokat, míg ki nem jött a komplett megoldás. Meggyőződésem, hogy minderre nem lett volna képes az ország fennállásába vetett hit nélkül, mindez neki sokkal nagyobb belső motivációt jelentett, mint egy politikusnak a hatalom illata vagy egy bürokratának a busás fizetés.

Az 1867 februárjában kiadott királyi leirat (mely visszaállította az alkotmányt és kinevezte a felelős kormányt) kihirdetése után így nyilatkozott: *„Azt mondjátok, tisztelt barátaim, engem követtetek, az én zászlóm alá csoportosultatok, és én elhiszem, hogy ez úgy van. Köszönöm bizalmatokat, mely irántam mindig viseltettetek, és melynek most is kifejezést adtatok. De engedjétek megmondanom, hogy ez nem azért történt, mert én lettem volna köztetek a legméltóbb arra, hogy elöl menjek. Hanem az út szoros, az ösvény keskeny volt, melyen előre kellett törtetnünk, csak egymás után mehettünk, valakinek elöl kellett menni, s talán a véletlen hozta úgy magával, hogy én menjek legelől, talán azért történt így, mert én voltam köztetek a legidősebb veterán ezen a pályán* (Bécsi napló, 2003).” Alázatossága, szerénysége megkérdőjelezhetetlen. Nagyon kevés olyan politikus volt már a 19. században is, aki nem aratta volna le sikereinek babérjait. Deákot nem a pozíció, a befolyás és a hatalom éltette, hanem - mint ahogyan képviselőházi búcsújakor mondta - *„polgártársaink bizalma és barátaink meleg, buzgó, barátságos szeretete* (Bécsi napló, 2003).”

Halála után méltóképpen emlékezett meg róla az országgyűlés: az 1976. évi III. tc. „Deák Ferencz emlékének törvénybe iktatásáról” szól, mely többek között kimondja, hogy „Deák Ferencznek a haza körül hosszú évek során át szerzett érdemei törvénybe igttatassanak”, valamint hogy „a ministerium egy, az elhunythoz méltó emléknék az ország fővárosában, országos adakozás útján felállítása végett szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg”¹².

¹² 1976. évi III. tc.

Élete során szerzett tekintélyét és elismerését mutatja, hogy „a dualizmus vázolt évtizedeiben még egy alkalommal született törvény az államférfi elismeréséről, (...) a monarchia mindkét parlamentje Andrássy Gyulának államköltségen való emlékmű felállítását rendelte el (Zalai gyűjtemény, 1979:373)”. „Deák Ferenc halála nagy gyásszal tölti el az országot. Én is mélyen meg vagyok hatva, s nem lehet, hogy ki ne mondjam, mily őszintén osztozom az általános fájdalomban — mily sajnósán érzem magam is, veszteségét e férfiúnak, ki egész életét a közjónak szentelvén a trón és haza iránti hűsége, tündöklő jellemtisztasága és polgári erényei által oly nagy mértékben kiérdemelte fejedelmének szintúgy, mint polgártársainak bizalmát és szeretetét. Államférfiúi érdemeit a történet fogja megörökíteni. Hírneve az országban, s annak határain túl is fenn fog maradni és emléke áldva lesz (Zalai gyűjtemény, 1979:369)” - írta Ferenc József 1876. január 29-én kelt levelében. Emléke azóta is velünk él, minden településen van róla elnevezett utca, legnagyobb értékű bankjegyünket is arcképe díszíti.

Szóljunk néhány szót az Osztrák-Magyar Monarchia Deák-utáni alakulásáról is. „*A Monarchia nemcsak az utolsó régi, archaikus birodalom volt, de egyben az első multinacionális, több etnikumú állam is, amely Poroszországgal összehasonlítva kényelmesen impotens, a cárokhoz képest emberséges és toleráns, és végső soron nem olyan rossz kombináció ez a saját nemzetek utáni, de nacionalizmusok által még mindig marcangolt korunkban egy érdekesítő modell* (Jameson, 2010:316)” - írta Fredric Jameson amerikai gondolkodó. Ha belegondolunk, a mai európai integráció nagyon hasonlít a 19. század második felében létező Monarchiára. Véleményem szerint - ha elvonatkoztatunk a nagyhatalmi érdekektől és 'láthatatlan' befolyásuktól - a Habsburg birodalom felbomlását a túlzott mértékű integráció okozta. A belső piac és a birodalmon belüli vámunió olyannyira megszüntetett minden akadályt, hogy egyre inkább felértékelődtek a különböző etnikai csoportok közötti különbségek. Más szóval, minél kevesebb gazdasági akadállyal kellett a Monarchia népeinek megküzdeni, annál inkább az etnikai különbségekre helyeződött a hangsúly és a belső viták teljesen felemésztették az egyébként kimondottan szervezett és átlátható rendszert. Nem tudjuk még megítélni, az Európai Unió beleesik-e ebbe a hibába, de annyi biztos, hogy egy sokkal nehezebb problémával kell megküzdeni. Az EU más eszközökkel ugyan, de hasonló célokra kell törekedjen, mint a Habsburg birodalom: mindenáron el kell kerülni a népek egymással való konfliktusát. Ez nem egyszerű feladat, hiszen ma Európától többszörös csodát várunk: békét, gazdasági jólétet, együttműködést és biztonságot. A történelem során hosszú távon (több évtizedes mértékben) nem tudott

fennmaradni egyetlen olyan rendszer sem, mely ezen adottságokkal rendelkezett. A következő 10-15 év nagyban meg fogja határozni, hogy Európának ez sikerül-e.

Összefoglalás, következtetések: A kiegyezés társadalmi megítélése - miért nincs Deák-kultusz Magyarországon?

Szokták mondani, a történelem nem változik, csak a róla alkotott kép (olvasas.opkm.hu). Az emberi tudás mindig ideológiával párosul, hiszen a kettő szimbiózist alkot: az ideológia finanszírozza a kutatás költségeit, cserébe viszont a saját szája íze szerint fogalmazza meg a kutatásban foglaltakat. Biológiában, régészetben és az élet rengeteg más területén van ez így, mely alól a történelem sem kivétel. Az, hogy Deák kulcsszerepet vállalt a kiegyezés elérésében, nem csak az 1867 előtti abszolutizmust szüntette meg: eredményezett amellet 40 évnyi gazdasági fellendülést Magyarországon, iparosodást, az út-és vasúthálózat fejlődését és az előtte több száz évig uralkodó feudalizmus maradványainak teljes felszámolását. Mégis, mikor a 19. századról beszélünk, sosem Deák az, aki az előtérbe kerül, Kossuthra és Széchenyire irányul a figyelem. Ahogyan építettem fel ezen dolgozat érdemi részét (életút-jellemzők, Deák közjogi és alkotmányjogi munkássága, idézetek, korabeli dokumentumok feldolgozása, keresése), egyre inkább az a kérdés kezdett el foglalkoztatni, hogy mindez miért van így? Nem volt Deáknak olyan karizmája, mint az előbbi kettőnek? Nem szónokolt oly drámaian? Kevésbé volt a társaság középpontjában?

Valóban nem volt egy 'drámai' személyiség, márpedig modern világunkban érzelmek, heves vérmérséklet és szereplés az eladható. Kossuth például kiválóan megfelel ezeknek a kritériumoknak, viszont Deák intellektusa valamiért figyelmünkön kívül esik. A 20. században, a szélsőséges ideológiák korszakában erre ráépült még az, hogy az 1900-as évek eleji nacionalizmus nem volt kompatibilis a Deák által képviselt liberalizmussal, a szocializmusban pedig a nemzeti kötődése tette partvonalra Deákot (National Geographic, 2003). Sajnos több, mint száz évnyi feledést nehezen lehet visszaépíteni a köztudatba, a magyar történelemnek kialakultak a főszereplői és kimozdíthatatlannak tűnnek biztos pozíciójukból. Itt az idő, hogy változtassunk. A ma tapasztalható változások rendkívül veszélyes fenyegetettségeket hordoznak magunkkal és ha nem vigyázunk, nem csak Deák, hanem az összes történelmi hősünk szépen lassan kikerül a köztudatból. Manapság egy átlagos, középiskolába járó fiatal jobban ismeri az amerikai államok nevét, mint a magyar vármegyék megnevezését. Mindez nagyon veszélyes jele annak, hogy nemzeti kincseink,

nyelvünk, gondolkodásunk, értékeink beleolvadnak a globális homályba és a saját magunk által több száz évvel ezelőtt kialakított szokásaink néhány évtized alatt feledésbe merülnek. Mi lett volna akkor, ha Deák Ferenc kizárólag a liberális gondolatok szerint érvelt volna és nem vette volna figyelembe hazánk több száz év alatt kialakult közjogi hagyományait? Egyszerű a válasz: semmilyen tárgyalási alapja nem lett volna. Vitázhatott volna a császárral a szólásszabadságról, a választójogról, a büntetőjogi reformokról, melyek ugyan rendkívül fontosak egy állam jólétében, de teljesen eltörpülnek nemzetünkhöz kapcsolódó érzelmeink mellett.

Próbáljunk meg mai is úgy gondolkodni, mint Deák Ferenc. Gondolkodjunk a haza, az erkölcs és a hit háromszögében. Régen rengeteg olyan ember volt, aki így tett, ők a háborúk, polgárháborúk és szabadságharcok csataterein próbálták efféle gondolkodásuknak érvényt szerezni. Nekünk némileg egyszerűbb feladatunk van: nem kell életünket és testi épségünket kockáztatni, csak megismerni a múltat, megérteni annak különböző tanulságait és tisztelni ezeket az értékeket. Magyarország fennállásának egészen kis részét tölthette függetlenül, mindig volt valaki, akik megírták nekünk a szabályokat. De mégis itt vagyunk. 1867 óta túlélünk világháborúkat, gazdasági válságokat, hidegháborút, kommunizmust, és most tisztázódni látszik a helyzet. Egyetlen fenyegetés maradt, az a globális trend, mely nem fennállásunkat, alkotmányosságunkat és területi szuverenitásunkat veszélyezteti, hanem a nemzeti tudat megszüntetésére tör erősebb intencióval és eszközökkel, mint eddig bármely más fenyegetés. Alkotmányt és területet el tudnak venni tőlünk erővel, de nemzetünk tiszteletét - mint ahogyan Deák kiválóan megfogalmazza - csak mi magunk adhatjuk fel, így egy utolsó Deák-idézettel zárnám gondolataimat:

„Amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják. De miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, s mindig kétséges (múlt kor, 2004).”

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Dr. Máthé Gábor professor emeritus tanár úrnak a tanulmány elkészítése során biztosított konzulációs lehetőségeket, tanácsokat, a biztatást és a téma feldolgozásához rendelkezésemre bocsátott szakirodalmat és tanulmányokat.

Nem mehetek el szó nélkül Fenyvesi Gábor barátom segítségével sem, akivel közösen fedeztük fel Deák Ferenc világát, együtt gondolkodtunk és vontuk le következtetéseinket. .

Irodalomjegyzék

1. Csige, M. (2002). Deák Ferencz-adomák. [online] mek.oszk.hu. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/07100/07115/07115.htm#2> (Hozzáférés időpontja: 2023. szeptember 4.)
2. Arcanum. Kossuth Lajos levele Helfy Ignácznak. (1876). [online] arcanum.com. Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-iratai-ix-5732/1876-5834/helfy-ignacznak-5835/> (Hozzáférés időpontja: 2023. szeptember 11.)
3. Király, B. (1993). *Deák Ferenc*.
4. Horváth, A., Koltay, A., Máthé, G. (2009.): *Sapientia iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére*. Budapest: Gondolat Kiadó
5. Komlós, A. (1997). *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. Múlt Es Jövő.
6. Máthé, G. (2021). *A magyar közjog elemi forrásai 16-20. század*. Budapest: Gondolat Kiadó.
7. De Gruyter, c. (2023). *Nem lesz jobb*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
8. Múlt-kor történelmi magazin. (2018). *A poroszoktól elszenvedett vereség fordította a Habsburgok figyelmét a kiegyezés felé*. [online] Elérhető: <https://mult-kor.hu/a-poroszoktol-elszenvedett-vereseg-forditott-a-habsburgok-figyelmet-a-kiegyezes-fele-20180703> [Hozzáférés időpontja: 2023. október 2.].
9. Mezey, B. (2021.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jog-történelem sodrásában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
10. Harari, Y.N. (2018). *Sapiens: a brief history of humankind*. New York: Harper Perennial.
11. Barna, A., Horváth, A., Máthé, G., Tóth Z.J. (2014). *Magyar állam-és jogtörténet*. Budapest: Nemzeti közszolgálati Egyetem.
12. Economy-Pedia.com. Liberalizmus - mi ez, definíció és fogalom. [online] Elérhető: <https://hu.economy-pedia.com/11039222-liberalism> [Hozzáférés időpontja 2023 szeptember 17.]
13. Pesti S., Szabó M., Gergely A., Bihari M. (2003). *‘Jöjj el szabadság!’ : Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünneplő kötet*. Budapest: Rejtjel.

14. mek.oszk.hu. (2009). *DEÁK FERENCZ BESZÉDEI - II. KÖTET*. [online] Elérhető: <https://mek.oszk.hu/02200/02213/html/05.htm> [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 19].
15. Arcanum. Levél Oszterhueber Józsefhez (1861). [online]. arcanum.com. Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Deak-deak-ferenc-munkai-8751/deak-ferenc-valogatott-politikai-irasok-es-beszedek-6973/ii-kotet-18501873-7510/viii-fejezet-az-elso-kiserlet-a-magyar-alkotmanyossag-helyreallitasara-1860-1861-7566/level-oszterhueber-jozsefhez-pest-1861-január-9-758C/>. [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 24].
16. Gerő, A. (2021). *A nemzetiségek és a magyar parlament (1867-1918)*. [online]. Gerő András hivatalos honlapja Elérhető: <https://www.geroandras.hu/hu/a-nemzetisegek-es-a-magyar-parlament-1867-1918/>. [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 10].
17. Máthé, G., Menyhárd A., Mezey B. (2018). *A kettős monarchia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
18. Pillók, P., Szeftkovics, Á., Hortay, O. (2021). *Századvég riport - 2021*. Budapest: Századvég Kiadó.
19. Arancum. Tervezett cikk Erdélyről (1865). [online]. arancum.com. Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Deak-deak-ferenc-munkai-8751/deak-ferenc-valogatott-politikai-irasok-es-beszedek-6973/ii-kotet-18501873-7510/x-fejezet-a-kiegyezes-megallapodas-1865-1868-7BF9/tervezett-cikk-erdelyrol-pest-1865-osz-7C8C/>. [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 20].
20. Jakab, É., Pókecz Kovács, A. (2019). *Egyetemes államtörténet I*. Budapest: Campus Dialóg Kiadó
21. zlinszkymuhely.hu. Deák Ferenc erkölcsisége. [online]. Magyar Szemle. Elérhető: <https://zlinszkymuhely.hu/index.php/adatbazis-konyvtar/csalad-es-hagyomany/23-deak-ferenc-erkolcsisege>. [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 1].
22. Arancum. 1840. [online]. arancum.hu. Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Deak-deak-ferenc-munkai-8751/deak-ferenc-emlekezete-4F5B/gondolatok-18331873-4F5D/1840-4FD1/>. [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 17].
23. "Becsület és kötelesség" - Deák Ferenc (1803 - 1876) költögetése. Bécsi napló. (2003).

24. Zalai gyűjtemény. (1979). [online]. Elérhető: [https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZALM_zgy_05/?query=SZO%3D\(szalay%20fenc\)&pg=376&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZALM_zgy_05/?query=SZO%3D(szalay%20fenc)&pg=376&layout=s). [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 28].
25. Jameson, F. (2010). *A posztmodern avagy a kési kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest: Nolan Libro.
26. olvasas.opkm.hu. Olvasás Portál KéN. [online]. Elérhető: <https://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=466> [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 7.].
27. National Geographic. (2003). Miért nem alakult kis soha igazi Deák-kultusz? [online]. Elérhető: https://ng.24.hu/kultura/2003/10/29/miert_nem_alakult_ki_soha_igazi_deak_kultusz/. [Hozzáférés időpontja: 2023 szeptember 6].
28. Múlt-kor történelmi magazin. (2004). Deák feliratot intéz az uralkodóhoz. [online] Elérhető: <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=13969&print=1> [Hozzáférés időpontja: 2023. október 2.].
29. Mezey Barna (szerk.): *A magyar jogtörténet forrásai: szemelvénygyűjtemény*. Budapest: Osiris kiadó.